

Цінності та соціальне самопочуття громадян України

За умов аномії, характерної для пострадянського суспільства, що трансформується, руйнується звичний механізм адаптації — пристосування поведінки до соціальних норм. Починається протилежний процес — кристалізація нової ціннісно-нормативної системи суспільства на основі особливостей індивідуальної свідомості його членів, індивідуальних ціннісних преференцій і ціннісних орієнтацій. Своєю чергою, ціннісні орієнтації людей багато в чому визначаються їхнім загальним психічним станом і соціальним самопочуттям.

Для емпіричного оцінювання тенденцій розвитку українського суспільства на підставі аналізу динаміки морально-психологічного стану населення як основи формування нової ціннісно-нормативної системи Інститут соціології НАН України здійснює щорічне моніторингове опитування населення. Вибірка охоплює 1810 осіб і є репрезентативною для населення України за статтю, віком, рівнем освіти, областю проживання і типом населеного пункту.

За концептуальну основу побудови показників прийнято визначення цінностей як *«значимості явищ і предметів конкретної соціальної дійсності з точки зору відповідності (або невідповідності) їх потребам особистості»*. У цьому плані симптомокомплекс ціннісних орієнтацій інтегрується в узагальнений показник — соціальне самопочуття.

Для вимірювання структури цінностей у рамках цього проекту в Інституті соціології НАН України Є.Головаха та Н.Паніна розробили спеціальний тест «Інтегральний індекс соціального самопочуття» (ІСС). Тест містить перелік соціальних благ, що охоплюють основні сфери соціальної життєдіяльності:

СОЦІАЛЬНА БЕЗПЕКА

СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

НАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА

ПРОФЕСІЙНО-ТРУДОВА

ІНФОРМАЦІЙНО-КУЛЬТУРНА

РЕКРЕАЦІЙНО-КУЛЬТУРНА

МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВА

МІЖОСОБИСТІСНІ ВІДНОСИНИ

СОЦІАЛЬНІ ЯКОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Ставлення до кожного із конкретних соціальних благ, виокремлених у межах цих сфер, респондентові пропонується оцінити за шкалою достатності («вистачає», «не вистачає», «не цікавить»). Особливістю пропонованої шкали є дворівневність вимірювання. Перший рівень («Цікавить»–«Не цікавить») дає змогу зафіксувати структуру актуальних цінностей. Другий рівень («Вистачає»–«Не вистачає») характеризує напруженість тієї чи тієї цінності, що вимірюється за 3-бальною шкалою: від 1 до 3 балів, де 2 бали – це умовний нуль. Інакше кажучи, значення більше двох балів означають певну міру достатності даного блага, а значення менше двох балів – певну міру його недостатності.

Соціальне самопочуття людини визначається мірою задоволення її соціальних потреб, які, своєю чергою, є похідними від наявної в суспільстві системи соціальних благ, виробництва й розподілу їх. Чим сильніше людина відчуває брак певних соціальних благ, тим гіршим є її соціальне самопочуття. Такий підхід до вимірювання одного із найважливіших показників благополуччя людей дає змогу здійснювати різнопланове оцінювання сприйняття людиною свого становища в суспільстві й уникати небезпеки вимірювання ситуативних емоційних станів. Далі розглядатимуться результати динаміки соціального самопочуття, отримані за використання в моніторингових дослідженнях стислого варіанта методики вимірювання соціального самопочуття, що передбачає 20 запитань – пунктів шкали ПСС-20. *Діапазон шкали соціального самопочуття ПСС-20 – від 20 до 60 балів, де 40 балів – середнє значення шкали (умовний нуль), нижче якого перебувають показники негативного рівня задоволеності потреб. Для визначення загального рівня соціального самопочуття населення України прийнято таке групування: значення, нижчі за 37 балів, характеризують низький рівень; 37–43 бали – середній; вищі за 43 бали – високий.*

У 1995 р., коли методику вимірювання соціального самопочуття вперше було включено до інструментарію моніторингу, значення ПСС-20 для населення України загалом становило 35,1 і до 2004 р. включно жодного разу не перевищило 36 балів, що свідчило про назагал несприятливе самопочуття людей у суспільстві (табл. 15.9).

Найгірший показник був зафіксований у 1998 р., потім ситуація дещо поліпшилася: із 1998-го по 2003 р. значення ПСС для населення України збільшилося із 33,7 до 35,5 бала. До 2003 р. поліпшення економічної ситуації в країні дуже несуттєво позначалося на рівні соціального самопочуття населення. І лише в період від 2003-го до 2004 р. вперше сталося відчутне піднесення соціального самопочуття – до 37,3 бала. Принциповим моментом в оцінюванні цієї зміни ПСС був той факт, що вперше значення індексу соціального самопочуття для населення України перевищило 37 балів, тобто пододало нижню межу, яка відокремлює людей із поганим самопочуттям від тих, хто потрапляє до категорії осіб

із середнім рівнем соціального самопочуття. У 2005 р. збільшення рівня соціального самопочуття не було зафіксовано.

Таблиця 15.9. ПСС-20 для населення України та амплітуда розпорошування за цим показником у різні періоди моніторингового дослідження

Роки	Значення ПСС-20	Стандартне відхилення	Коефіцієнт варіації
1995	35,1	7,4	0,21
1996	35,1	7,2	0,21
1997	34,7	7,2	0,21
1998	33,7	7,1	0,21
1999	34,6	7,6	0,22
2000	34,8	7,4	0,22
2001	35,0	8,0	0,21
2002	34,8	7,8	0,23
2003	35,5	7,7	0,22
2004	37,3	8,4	0,22
2005	36,8	8,4	0,23
2006*	38,3	8,7	0,23

* Відмінності між значеннями ПСС у 2006 р. порівняно з іншими роками значимі на рівні принаймні 1%.

Натомість загальне тло соціальних настроїв на початку 2005 р. характеризувалося значним підвищенням рівня соціального оптимізму населення. Частка громадян України, котрі на запитання «Як Ви вважаєте, в найближчий рік наше життя більш-менш налагодиться або жодного поліпшення не станеться?» дали оптимістичну відповідь, зросла з березня 2004 р. по квітень 2005-го з 18% до 40%. Зростання соціального оптимізму корелювало зі зміною масових настроїв. Скоротилася частка людей (на 12%), які, оцінюючи свій настрій, відзначали напруженість, роздратування, відповідно побільшало тих, хто оцінював свій настрій як рівний, спокійний.

Постає природне запитання: чому за вираженого піднесення соціальних настроїв не спостерігалось відповідного підвищення рівня соціального самопочуття? Насамперед тому, що для вимірювання соціального самопочуття необхідно орієнтуватися не на ситуативні емоційні стани, зумовлені сплесками й падіннями суспільних настроїв, а на самооцінку рівня досяжності різноманітних соціальних благ, потреба в яких у людей сформувалася, але суспільство не забезпечує їх задоволення.

Аналіз структури соціальних благ, брак яких відчували громадяни

України у 2005 р., доводить, що більшість населення не мала впевненості в тому, що держава здатна захистити їхні інтереси. Коли в країні майже половина населення відчуває серйозні труднощі із придбанням найнеобхідніших продуктів, можна зрозуміти, чому загальний рівень соціального самопочуття населення перебуває в області негативних значень. Адже у 2005 р. більшості населення бракувало також «можливості повноцінно проводити відпустку», «необхідної медичної допомоги», «захисту від злочинності», «здоров'я».

Якщо піднесення соціального оптимізму корелювало із довірою до нової влади та з надією на те, що ця влада зможе забезпечити поліпшення якості життя, то низький рівень соціального самопочуття корелював із відчуттям гострого браку стабільності, правових соціальних гарантій, можливості задовольняти нагальні матеріальні потреби.

На початку квітня 2006 р. ситуація в суспільстві змінилася у краший бік порівняно з аналогічним періодом 2005 р. Про це можна судити за більшістю показників достатності соціальних благ, а відповідно — й за значенням інтегрального індексу соціального самопочуття (табл. 15.10).

За більшістю показників, що характеризують дефіцит соціальних благ, зафіксовано позитивні зміни, які виявилися найпомітнішими в самооцінці «можливості харчуватися відповідно до своїх смаків». У гірші для України роки брак можливості харчуватися відповідно до своїх смаків відчували майже три чверті дорослого населення, тоді як у 2006 р. — трохи більше половини. Ясна річ, цей показник також дуже далекий від значення, що могло б свідчити про гідний матеріальний рівень життя більшості населення, однак темпи зменшення частки людей, смаки яких у споживанні продуктів не реалізовані, достатньо високі для оптимістичних прогнозів стосовно подальшого поліпшення можливостей матеріального споживання як найважливішої складової соціального самопочуття населення в Україні.

Не менш важливим є й те, що поменшало людей, яким бракує вміння жити за нових соціальних умов і впевненості у власних силах, а також сучасних економічних і політичних знань. Це одне із важливих свідчень успішної адаптації людей до умов життя, що змінилися. Найменш вираженою є позитивна динаміка в тих аспектах соціальної адаптації, котрі пов'язані із можливістю мати гідну роботу і працювати із повною самовіддачею. Суспільство у своєму нинішньому стані поки не може забезпечити багатьом людям повноцінної зайнятості й робочих місць, адекватних їхньому рівню освіти та професійної підготовки.

За рік (від 2005-го до 2006-го) кардинально змінилися настрої людей, пов'язані з думками про майбутнє України. Головною особливістю динаміки суспільних настроїв є суттєве збільшення частки людей, які відзначають негативні емоції, та зниження частки тих, хто відчуває позитивні почуття, міркуючи про майбутнє України. Так, наприклад,

Таблиця 15.10. Відсоток громадян України, котрі зазначили, що їм бракує певних соціальних благ у 1995–2006 рр.

Чого із переліченого далі Вам бракує?	1995	1998	2002	2006
Уміння жити за нових суспільних умов	46,9	45,5	39,7	30,5*
Здоров'я	48,3	56,8	54,9	47,3*
Належної роботи	41,5	54,8	54,1	43,0
Необхідного одягу	48,3	46,6	44,9	25,7*
Гарного житла	43,2	39,4	42,4	36,1*
Сучасних економічних знань	46,7	44,2	46,2	38,6*
Упевненості у власних силах	30,6	33,5	35,7	29,0*
Необхідної медичної допомоги	69,2	62,8	63,4	54,2*
Модного і гарного одягу	48,8	48,7	44,8	35,2*
Необхідних меблів	42,2	37,6	40,2	30,9*
Сучасних політичних знань	31,9	33,6	31,0	27,5*
Рішучості в досягненні своїх цілей	27,7	31,1	31,8	28,3
Юридичної допомоги у захисті своїх прав та інтересів	51,9	52,4	56,0	47,3*
Можливості повноцінно проводити відпустку	60,1	68	65,1	52,9*
Можливості додатково працювати	40,9	55,6	48,7	44,8*
Можливості купувати найнеобхідніші продукти	52,8	60,6	49,6	35,7*
Ініціативи і самостійності у розв'язанні життєвих проблем	27,9	24,5	29,0	23,6
Повноцінного дозвілля	46,5	53,3	51,6	41,4*
Можливості працювати із повною віддачею	35,0	44,5	38,0	30,1
Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків	66,4	77,2	71,0	53,6*

* Відмінності відсотків у 2005 та 2006 рр. значимі на рівні принаймні 5%.

зменшилася питома вага людей, які відчують надію, оптимізм, інтерес, упевненість, радість, задоволеність. Разом із тим значно побільшало тих, у кого переважними почуттями стали тривожність, розгубленість,

безвихідь, страх, песимізм. Якщо на початку 2005 р. в масових настроях переважав оптимізм, то на початку 2006 р. домінантним тлом суспільних настроїв виступає тривога. На тлі зростання песимістичних настроїв знизилися оптимістичні прогнози й очікування стосовно перспективи розвитку різних соціальних сфер життя в Україні. Революційний сплеск оптимізму на початку 2005 р. спричинився до того, що в Україні вперше за всі роки незалежності соціальних оптимістів виявилось вдвічі більше, ніж песимістів. Утім, не минуло й року, як тенденція переважання в країні соціального песимізму населення повернулася практично до попереднього рівня.

Певною дистурбацією соціально-політичних процесів, що відбуваються в Україні, на жаль, виступив і масовий сплеск довіри населення до владних структур і конкретних політичних лідерів у перші місяці після помаранчевої революції: за 2005 р. кількість людей, які довіряють президентові, знизилася на 20%, уряду — на 21%; Верховній Раді України — на 13%. Такі метаморфози масових настроїв багато в чому пояснюються не лише об'єктивними результатами політичної діяльності владних структур і конкретних політиків, а й тим, що вияскравлений у перші пореволюційні місяці соціальний оптимізм населення значною мірою мав «утриманський» характер. Він супроводжувався «фантастичним» (для соціологічного моніторингу) сплеском довіри до нових політичних лідерів, і передовсім — до новообраного Президента України. Однак, надаючи великий кредит довіри новій владі, суспільна свідомість тим самим перекладала на її плечі й усю відповідальність за розвиток країни і власний добробут. Не отримавши одразу очікуваного, населення глибоко розчарувалося в новій владі.

На тлі погіршення емоційних оцінок і настроїв істотно збільшився рівень соціального самопочуття загалом і серед представників більшості категорій населення (табл. 15.11).

Таблиця 15.11. Значення ІСС-20 для різних категорій населення України

Категорії населення	1995	1998	2005	2006
Населення України	35,1	33,7	36,8	38,3*
Стать				
Чоловіки	36,6	34,8	38,2*	39,6*
Жінки	33,9	32,9	35,7	37,2*
Вік				
До 30 років	35,5	35,1	37,7*	39,5*
30-55 років	34,6	32,9	36,9	38,4*
56 років і більше	35,6	33,7	36,1	37,1*

Категорії населення	1995	1998	2005	2006
Зайнятість				
У державному секторі	34,9	33,1	37,2*	38,7*
У приватному секторі	36,7	36,4	38,9*	40,1**
В обох секторах	38,2*	37,0*	38,2*	38,7*
Не працюють	34,8	33,4	35,5	37,0*
Вид діяльності				
Службовець держапарату (посадовець)	36,9	39,2*	40,2**	40,6**
Фахівець технічного профілю (із вищою або середньою спеціальною освітою)	34,9	36,6	39,0*	42,2**
Фахівець у сфері науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання	35,6	33,3	38,7*	39,9*
Працівник правоохоронних органів, військово-службовець	36,3	35,3	41,4**	41,1**
Бізнесмен (великий або середній бізнес)	41,7**	45,7**	45,3**	47,8**
Дрібний бізнес, робота на бізнесмена	38,7*	35,8	42,8**	43,6**
Службовець з допоміжного персоналу	33,7	32,5	37,2*	37,3*
Кваліфікований робітник	35,4	33,8	37,6*	39,2*
Різнороб, підсобний робітник	34,3	31,2	34,8	36,0
Працівник сільського господарства	34,3	32,5	36,4	38,4*
Учень, студент	35,9	36,2	38,9*	40,8**
Непрацюючий пенсіонер	35,2	33,5	35,7	36,8
Домогосподарка	33,0	35,1	33,4	37,1*
Без постійного місця роботи, підробляє у різних місцях	33,7	33,6	35,2	35,4
Безробітний без джерел доходу	32,8	33,6	34,3	39,2*
Національність				
Українці	35,1	35,4	37,0*	38,3*
Росіяни	35,0	35,7	36,3	38,3*
Інші	35,3	34,1	35,0	38,8*
Місце проживання				
Велике місто	34,5	33,8	39,1*	38,4*
Невелике місто	34,9	33,6	36,6	38,1*
Село	35,7	33,5	37,5*	38,1*

* Значення ПСС-20, які перевищують верхню межу поганого самопочуття.

** Значення ПСС-20, які перевищують значення «умовного нуля», котрі свідчать про міру переважання достатності соціальних благ над їхнім дефіцитом.

Уперше значення ПСС перевищило межу поганого самопочуття у працівників сільського господарства, домогосподарок, безробітних, жителів невеликих міст, а також у жінок і росіян за національністю. Істотно збільшився рівень соціального самопочуття у представників найактивніших соціальних верств (у молоді й працівників кваліфікованої розумової та фізичної праці). Особливо слід наголосити, що серед жінок рівень соціального самопочуття суттєво збільшився й уперше сягнув межі, яка відокремлює погане самопочуття від середнього. У головних поселенських групах соціальне самопочуття змінювалося по-різному. Якщо 1995 р. найвищий показник ПСС спостерігався у сільських мешканців, у 1998 р. показники зрівнялися для всіх груп, у 2002 р. найвищим був ПСС жителів невеликих міст, то 2005 р. — у мешканців великих міст. У 2006 р. показники соціального самопочуття мешканців села, малого й великого міста майже не відрізняються.

Стала тенденція відсутності статистично значимих розбіжностей ПСС між українцями, росіянами та представниками інших національностей є вельми сприятливим чинником збереження в суспільстві стабільності, міжетнічного миру і злагоди, оскільки у громадян України немає підстав вважати, що належність до певної національності може визначати можливості доступу до тих чи тих соціальних благ.

Наостанок наголосимо один, на наш погляд, конче важливий висновок, який стосується особливостей динаміки емоційних станів і процесу соціальної адаптації людей у суспільстві, що трансформується. Судячи з наших даних, зростання соціального самопочуття як оцінки доступності соціальних благ і як показника реальної соціальної адаптації може супроводжуватися погіршенням емоційного стану як реакції на нереалізовані надмірні очікування людей від влади. У цьому виявляється досі ще потужний заряд посттоталітарного патерналізму, сподівання на диво й неготовності більшості людей жити за правилами демократичного суспільства, громадяни якого не схильні ані демонізувати, ані обожнювати демократично обрану владу, ані впадати у відчай через її прорахунки, ані одразу зрікатися її, побачивши її моральну недосконалість.

3. Реформування політичної системи і політична культура суспільства

Вивчення особливостей політичної культури є найважливішою умовою формування ефективної політики, спрямованої на розв'язання основних завдань реформування держави. Багато відповідальних і загальною раціональних політичних рішень виявляються нереалізованими лише тому, що не враховують сформованого рівня політичної культури різних соціальних груп — політичних поглядів, орієнтацій, установок і сталих зразків політичної поведінки людей. Вивчення політичної культури дозволяє виявити тенденції політичного розвитку України, а також